

УДК 811.161.2'42

Марія ФЕДУРКО,

*доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри
філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) mfedurko@ukr.net*

**УКРАЇНСЬКІ МОРФОНОЛОГО-СЛОВОТВІРНІ ЯВИЩА В
КОНТЕКСТІ КАТЕГОРІЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ
(на матеріалі поеми Івана Франка «Лис Микита»)**

У статті досліджено морфонологічно-словотвірні засоби мови з погляду використання їхніх можливостей в експресивізації художнього мовлення. За об'єкт узагальнень послуговував текст казки-поєми Івана Франка «Лис Микита». З'ясовано, що серед численних словотвірних типів, дотичних до творення похідних з емотивно-аксіологічними компонентами в їхній семантичній структурі, домінують одиниці зі зменшено-пестливими й збільшено-згрубілими афіксами. Показано роль морфонологічних засобів у словотвірній взаємодії тих морфем, на сполучуваність яких існують певні структурні заборони.

***Ключові слова:** експресивність, морфонологічно-словотвірний засіб, морфонологічна позиція, словотвірний тип.*

***Лит.** 22*

Mariia FEDURKO,

*Doctor of Philology, Professor, the Head of the Department
Philological Disciplines and Methods of Their Teaching in Primary
School Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych) mfedurko@ukr.net*

**UKRAINIAN MORPHONOLOGICAL-WORD-FORMING
PHENOMENON IN THE CONTEXT OF THE EXPRESSIVENESS
CATEGORY**

(based on Ivan Franko's poem «Fox Mykyta»)

The article studies the morphonological-word-forming means of language usage with the aim of presenting artistic speech expressiveness. The text of Ivan Franko's poem «Fox Mykyta» is considered to be the object for generalizations. It has been revealed that among the many word-forming types pertaining to the creation of derivatives with emotional-axiological components in their semantic structure, units with the diminutive-affectionate and increased-thickened affixes prevail. The derivatives formed from the stems of different parts of speech - noun, adjectival, adverbial, pronominal are used there. Besides them, the author used the expressive

potentialities of homonym zero suffixes, by which individual authors neoplasms - verbal and deadjectival substantives; noun suffix -stv- with the meaning of generalization, collectiveness and occupation; various types of analytical verbs formed by discarding verbal suffix; suffixes -ets, -tel, -nyk naming the individuals by profession - have been produced. It is focused on the expressive function of derivative verbs, especially one-modelled, using in gradational synonymic series. It has been confirmed the importance of morphological means (alternating phonemes and stress, increasing and truncation of derivative morphemes) in ensuring the effectiveness of structural word processes: they enable the combination of those morphemes, on compatibility of which there exist structural prohibition.

Keywords: *expressiveness, morphological-word-forming means, morphological position, word-formation type.*

Ref. 22

Марія ФЕДУРКО,

*доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой филологических дисциплин та методики их преподавания в начальной школе Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч)
mfedurko@ukr.net*

**УКРАИНСКИЕ МОРФОЛОГО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЯВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ КАТЕГОРИИ ЭКСПРЕССИВНОСТИ
(на материале поэмы Ивана Франко «Лис Микита»)**

В статье проанализированы морфолого-словообразовательные средства языка с точки зрения использования их возможностей в экспрессивизации художественной речи. Объектом анализа выступил текст сказки-поэмы Ивана Франко «Лис Микита». Установлено, что среди словообразовательных типов, могущих образовывать производные с эмотивно-аксиологическими компонентами в их семантической структуре, доминируют единицы с уменьшительно-ласкательными и увеличительно-уничижительными аффиксами. Показана роль морфологических средств в словообразовательном взаимодействии тех морфем, на сочетаемость которых существуют те или иные структурные запреты.

Ключевые слова: *экспрессивность, морфолого-словообразовательное средство, морфологическая позиция, словообразовательный тип.*

Лит. 22

Постановка проблеми. З утвердженням у сучасному мовознавстві принципу антропоцентризму як засадничого зріс інтерес до тих лінгвістичних категорій, що актуальні для розкриття «змісту мовознавства як

науки про мову в людині та про людину в мові» [12] й уможлиwiająть «поєднання мови й побуту людини в одному полі пізнання» [20, 11]. До них належить і категорія експресивності (від лат. *expressio* ‘вираження’), попри всі розбіжності в тлумаченні дослідниками її сутності та змісту. Це одна з найскладніших категорій (суперкатегорія, за Н. Бойко [3, 6]), що виявляє себе в субкатегоріях емотивності, оцінності, інтенсивності, образності, має власні механізми, способи та засоби мовного втілення, на чому одним із перших наголосив Ш. Баллі [1].

Щодо експресивності тексту (а власне він є об’єктом нашого розгляду), то вчені розуміють її як «таку систему використаних у ньому мовних засобів, що допомагає найвиразніше репрезентувати зміст тексту та ставлення автора до нього, посилити вплив на емоційну, інтелектуальну й вольову сфери реципієнта» [14, 30].

Поєма Івана Франка «Лис Микита» – твір, адресований дітям, одначе не тільки їм. Для Франка важливо було створити таку казку, яка, оповідаючи про звірів, «одною бровою моргала на людей», що й у нас, мовляв, «між людьми хрещеними, не одно таке діється, про яке тут у казці розказано» [18, 58], тобто демонструвала їхні вади, викривала численні суспільні пороки. Тож не могла вона не вийти емоційною, образною, із чітко прочитуваними оцінками, виразною, одним словом, такою, що сповнена мовної експресії. Експресивність властива одиницям усіх рівнів мови [10, 149], що (як експресеми чи експресіди) не лише активно взаємодіють між собою, а й компенсують або посилюють одна одну [4, 121]. З огляду на це вважаємо **актуальним** вивчити роль морфолого-словотворчих засобів у експресивізації художнього мовлення на матеріалі цього актуального дотепер твору видатного письменника.

Аналіз досліджень. Від часу виходу в світ поєма-казка «Лис Микита» неодноразово була об’єктом наукового розгляду, хоч частіше літературознавчого, аніж мовознавчого [6, 7; 9; 13; 19]. Тут зауважимо, що Франко був дуже вимогливим до мови свого твору, удосконалював її при кожному його перевиданні, про що сам пише у передмові до третього видання: «Але, проте, користуючись почасти увагами наших знавців, а головню деяких учителів, а почасти й своїм власним язиковим почуттям, не в однім далі розвиненим супроти 1896 р., я перед друком шліфував та перебудовував не одну строфу, усуваючи дещо таке, що мені тепер видається менш відповідним або слабшим, і старіння довести по змозі до того, щоб оповідання читалося гладко, плавно, було ясне й прозоре, щоб із кожної строфки віяло нашим рідним, українським духом» [18, 57].

Серед дослідників мовних особливостей твору назвемо передусім Я. Закревську. У статті «Мовні засоби відтворення національного колориту в казках І. Франка» вона наголосила на такому: «... письменник використовує безмежні можливості української народної, зокрема народно-розмовної, мови, навіть такі її елементи, які не є загальноприйнятими для літературної мови. При цьому Франко завжди керувався тонким відчуттям майстра слова, яке допомагало йому вибрати найдоцільніше» [5, 207]. Сьогодні Г. Скіра проаналізувала англомовний переклад тексту поеми щодо особливостей використання в ньому юридичних термінів [11]. Літературознавець А. Каспрук, характеризуючи казку Івана Франка «Лис Микита» як «глибоку сатирико-гумористичну поему», так увиразнив роль мовних засобів у розкритті її провідних мотивів: «Фразеологізми та ідіоми, перифрази і ампліфікації, синоніми та афоризми, професійна і політична лексика – все багатство засобів народної і літературної української мови І. Франко використав у поемі-казці «Лис Микита» для створення алегоричних образів, типових характерів, що відповідали певним соціальним прототипам тогочасної галицької дійсності» [9, 77]. Згадані дослідником засоби вчені називають у переліку експресивних. Однак власне під таким поглядом вони досі не розглядалися. У своїх попередніх розвідках [16; 17] ми лише привернули до них увагу, наголосивши: «Стислість, лаконічність вислову, згущення думки, ускладнення її різноманітними конотаціями, динамізм авторської оповіді – ознаки, що засвідчують особливу значущість поеми «Лис Микита» й у контексті категорії експресивності» [17, 303].

Мета цієї статті – схарактеризувати ті морфолого-словорчі засоби казки «Лис Микита», які особливо виразні в плані втілення авторських оцінок, ставлень, емоцій, тобто всього того, що вписується в межі лінгвістичної категорії експресивності.

Виклад основного матеріалу. Казка «Лис Микита» вперше вийшла друком 1890 р. в дитячому журналі «Дзвінок» з ілюстраціями відомого галицького художника Теофіля Копистинського. 1891 року редакція «Дзвінка» видала її окремою книжкою (з накладом у 3000 примірників). В основу казки покладено один із мандрівних сюжетів, той самий, що й у нідерландського поета Віллема та в німецькій книзі про Рейнке в перекладі Гете, на які взурував автор. Вона не була їхньою дослівною переробкою, бо, як каже Франко, він немало черпав «і з старофранцузьких «галузів», і з багатого скарбу наших людових оповідань» [18, 67], прагнучи зробити поему «нашим народним добром, надати їй нашу національну подобу», накладаючи «на чужий, позичений рисунок наші руські кольори» [18, 57]. Книжка не мала вступного слова, складалася з

9-ти пісень і була надрукована етимологічним правописом. Однак здо-була великий успіх, і вже 1896 року було підготовлене друге її видання, перероблене й розширене, цього разу накладом Руського Товариства Педагогічного, проте з ілюстраціями того самого Т. Копистинського. Сам поет уважав це «добрим знаком», бо «ані одна галицько-руська книжка, – як писав він у передмові до III видання, – досі не мала такого щастя у читачів» [18, 57].

Про те, що це твір оригінальний, великий і важливий, зокрема в освітньо-виховному плані, свідчить хоч би такий факт. Здійснений Б. Мельником англomовний переклад Франкової казки «Лис Микита», перевиданий 2001 року, розпочинається таким записом: «Міжнародна Бібліотека Молоді в Мюнхені, Німеччина, поручає Лиса Микиту для читачів від 10-12 років і вище **як найкращу із найкращих книжок** [виділення наше – М.Ф.] дитячої літератури у 110 країнах світу» [21, 2].

Тож повернемося до заявленої теми. У всіх без винятку розвідках що стосуються категорії експресивності, серед її засобів називають словотворчі. Виокремимо з-посеред них ті, якими найактивніше послуговується автор задля посилення виразності мовлення, що й становить сутність аналізованої категорії.

1. У Франковій поемі впадає в око багатство похідних слів із зменшено-пестливими, або демінутивно-меліоративними (-к-, -ок-, -ик-, -ин-, -ун'-, -ус', -ј-, -ц -, -ец', -еньк-, -есеньк-, -іськ-, -ісіньк-, -уськ-), і збільшено-згрубілими (аугментативно-пейоративними) (-ак-, -иськ-, -ищ-, -уг-, -ур-, -ук-, -ив-, -ил-, -езн-, -енн-) суфіксами. Причому суфікси першого типу домінують. У тексті відображена їхня взаємодія з основами різного частиномовного статусу: іменниковими (*Комар* → *Комаренько*; *мурашки* → *мурашечка*, *крило* → *крильце*, *птаха* – *пташина*), прикметниковими (*довгий* → *довгенький*; *близький* → *близенький*, *злий* – *злюка*), займенниковими (*самий* → *саміський*), прислівниковими (*рано* → *раненько*, *близько* → *близенько*, *зараз* → *заразісінько*). Не заперечуємо, що деривати *раненько*, *близенько* можна розглядати і як відприкметникові утворення (*близенький* → *близенько*, *раненький* → *раненько*), стверджуючи тим самим факт їхньої полімотивованості.

В окремих лише випадках ці афікси вільно поєднуються з основами слів-мотиваторів, зазвичай вони потребують морфологічного супроводу – чергування голосних чи приголосних фонем, наголосу (він може переміщуватися з основи на суфікс – графічно Ао-с, з флексії на основу – Аф-о), усікання (У) або ж нарощення (Н) дериваційних компонентів. Зазначене демонструють похідні, вжиті Франком у тексті «Лиса Микита», порівняймо, з одного боку, *протékція* → *протékційка* (Там *протек-*

ційку якусь – с. 339), *звір* → *звірик* (Що за *звірик* Отой Міцько! – с. 292) – 0 морфологічних перетворень, а з другого, – *Комар* → *Комаренько* – *Ао-с* (Вилетіла Муха з хати *Комаренька* рятувати – с. 332); *подушкa* → *подушечка*, *стежка* → *стежечка* – $\emptyset//e + k//ч + Аф-о$ (Мурашечки прибувають *Подушечки* підстеляють – с. 332); <...> *Стежечками* вліво, вправо Почвалав з Бабаєм в путь – с. 327), *свиня* → *свінка* – $n//n + Аф-о$ (*Свинки* чей не полетять – с. 309); *корець* → *кірчик* – $o//i + ц'//ч$ (Обіцяли паляниці, Штири *кірчики* пшениці <...> – с. 337); *корінь* → *корінець* – $n//n + Ао-с$ (Ім лиш мід і *корінці* – с. 334); *тітка* → *тітуся* – $Уо+Ао-с$ (Ах, *тітуся*, риби, раків – с. 349), *Лис* → *Лисюра* – $с//с' + Ао-с$ (А поганий той *Лисюра* <...> Він є винятий з-під прав – с. 323).

Інший приклад. Поєднання суфікса *-езн-* з основами прикметників *грубий*, *любий* вимагає лише чергування наголосу (*грубий* → *грубезний*: Тут в тій торбі лист *грубезний* – с. 320), оскільки цей афікс, як і *-еньк-*, *-есеньк-*, належить до аутоакцентних (детальніше про акцентні характеристики суфіксів див. [15, 93-97]). Проте його взаємодія з ад'єктивними основами на {г}, {к} має за обов'язковий компонент чергування приголосних фонем $г//ж$, $к//ч$: *довгий* → *довжезний* (І *довжезний* ряд ковбас! – с. 288), *високий* → *височезний*, *великий* → *величезний*), адже до його морфологічних характеристик, поряд із аутоакцентністю, належить також здатність створювати морфологічні позиції перехідного пом'якшення [15, 67]. Ті самі морфологічні характеристики, що й суфіксові *-езн-*, властиві пейоративним іменниковим суфіксам *-иськ-*, *-ищ-*, *-ук-*, *-уг-*, *-ил-*, *-ив-*, *-аш-*, суфіксові *-иц'* (як із значенням 'особа жіночої статі; самка', так і з меліоративним значенням), також меліоративові *-ин-*: *баран* → *баранисько* (Та прокляті *бараниська* Не вважають, що смерть близька <...> – с. 266), *конар* → *конарище* (Розбив собі головище На дубовий *конарище* – с. 332), *м'ясо* → *м'ясиво* (Вовк *м'ясиво* хап <...> – с. 297), *драб* → *драбуга* (Зараз тихо будь, *драбуго!* – с. 318), *син* → *синаш* (– Гей, *синашу*, схаменися <...> – с. 285), *фельдшер* → *фельдишерця* (Є на місці *фельдишерці* Малпа Фрузя, удова <...> – с. 320), *Малта* → *Малтиця* (А *Малтиця*, та прочвара, підступа <...> – с. 340), *хвіст* → *хвостина* (тут чергування наголосу взаємодіє з чергуванням голосних фонем: Взяв Микиту за *хвостину* – с. 269), але: *Вовк* → *Вовчисько* (А *Вовчисько* добру хвилю полежав <...> – с. 330), *Вовк* → *Вовчище* (Іж, *Вовчище!* – с. 309), *Вовк* → *Вовчук* (А як славно ти, *Вовчуку*, Вмієш кінську азбуку <...> – с. 330), *карк* → *карчило* (Медвідь Бурмило лапи, голову, *карчило* В ту широку щіль запахав – с. 275), *Вовк* → *Вовчиця* (<...> А *Вовчицю* обмовляє Так, що й сором повідать! – с. 264). Стосовно дериватів зі зменшено-пестливими суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-*,

то їхня морфонологічна структура залежить від морфонологічних характеристик твірної основи: якщо вона морфонологічно неподільна, то в деривацію вступає тільки альтернація наголосу (*дóвгий* → *довгéнький*, *довгéсенський*); якщо містить субморф /к [15, 40–41], то похідне слово утворюється з залученням операції його усікання та чергування наголосу: *тяжкий* → *тяженький* (Він з *тяженькою* бідою Ледве в царський двір приліз – с. 278), *близький* → *близéсенський* (На *близесенькій бантині* Спав курей *довгенький* ряд – с. 297), а якщо субморфи /ик-, /ек-, то операції чергування приголосних фонем і наголосу: *великий* → *величéнький*.

Усікання субморфа /к- вимагає також суфікс -уськ- (графічно -юськ-), але до операцій усікання й чергування наголосу тут долучається ще й чергування «приголосна тверда фонема – приголосна м'яка фонема» (C//C'), оскільки це суфікс-палаталізатор: *тонкий* → *тоніóський* (Штири дав йому *тонюські*, а собі лишив ще шість – с. 291). Використовує Франко і словотвірні можливості суфіксів-палаталізаторів -іськ-, -ісіньк-, що теж аутоакцентні: *зараз* → *заразісінько* (Базилько *Заразісінько* Бурмилу Він на мене скаргу вніс – с. 290). Суфікс -ущ- зі значенням інтенсифікації ознаки має ті самі морфонологічні характеристики, пор.: *злий* → *зліóщий* (І поніс він думу *злющу* <...> – с. 302); дериват *завзяту́щий* (він теж засвідчений у тексті: А ви, кляті, виходіте, *Завзятуці* вороги! – с. 346) є в цьому ряду винятком, адже утворений із порушенням морфонологічного правила палаталізації (*завзятий* – *завзяту́щий*).

Не порушує письменник норми й за вживання похідних із суфіксом -ун', теж аутоакцентним, але дещо іншої морфонологічної природи – суфіксом-веляризатором, суб'єктом морфонологічної позиції ствердіння [15, 67–68]. Його зчепленню з іменниковими основами на м'який консонант супроводжує чергування взірця C'/C: *Яць* → *Яцьо* → *Яцуньо* (Ах, *Яцуню*, притулись !.. – с. 316), *Базилій* → *Базьо* → *Базуньо* (Ось, *Базуню*, мій любезний <...> – с. 320), *вуйко* → *вуйцьо* → *вуйцуньо* (Ох, *вуйцуню*, страх негоже! – с. 274). Порівняємо з *Лис* → *Лисуньо* (Ой, не можу, мій *Лисуню*! – с. 289), утвореним лише за участю чергування наголосу. Щодо деривата *Вовцуньо* (Ой, *Вовцуню*! Я аж гину! – с. 299), то, як видається, його можна вважати або утворенням за аналогією, або черезкроковим дериватом: (*Вовк* → **Вовцьо* → *Вовцуньо*).

До емоційно маркованих належить також аутоакцентний прикметниковий суфікс -енн-. Він може взаємодіяти з прикметниковими, іменниковими та дієслівними основами: *здоровий* → *здоровéнний* (*Здоровенний* в щілку клин – С. 275), *тьма* → *тьмéнний* (Мишей *тьменна* тьма, мій синку <...> – С. 281), *спастися* → *спасенний* (Заяць ось – душа *спасенна* <...> – с. 268). У казці І. Франка виявляємо і прикметник *ясéнний* (Як

побачив цар *ясенний*, що Медвідь такий нужденний, То аж руки заламав – с. 278). Його можна вважати похідним як від прикметника *ясний*, так і іменника *ясá*. На користь мотивації *ясá* → *ясенний* промовляє просто-морфологічної форми, тоді як на користь *ясний* – *ясенний* – чітка прочитуваність плану змісту (однотипні утворення: *добрий* → *добрénний*, *сітий* → *ситénний*, а особливо *смірний* → *смирénний*, *страшний* → *страшенний*), бо морфологічний супровід тут складніший – Уо+Ао(ф)-с.

У всіх зазначених випадках автор не відступає від морфологічної норми, навіть за умови поєднання з основами діалектних слів, що загалом підвищує рівень мовної експресії. Однак текст казки містить слово, морфологічна форма якого вимагає пояснення, – *гілька*: Привели його під *гільку* (с. 295); Звільна з *гільки* він на *гільку* Став злітати <...> (с. 336), супроти нормативного (й непохідного!) *гілька*, яке теж у творі засвідчене: <...> Та на *гільку* тільки блис (с. 337). Складно визнати його недоглядом автора. А що тоді? Можливо, авторський новотвір від *гілья* (*гілья* → *гілька*): перед зменшено-пестливим суфіксом -к- кінцевий сегмент твірної основи {л'} зберігає свою якість; див., для прикладу, ще один авторський неологізм *миля* → *милька* (<...> Буде відси зо чверть *мильки* <...> – с. 274).

2. У розряд словотворчих засобів витворення мовної експресії, якими успішно скористався Іван Франко, відносимо т. зв. аналітичні дієслова [8, 79], – віддієслівні похідні, утворені шляхом усікання дієслівних суфіксів: *зіркнути* → *зірк*, *бухнути* → *бух*, *трахнути* → *трах*, *хляпнути* → *хляп*, *хапнути* → *хап*, *штуркнути* → *штурк*, *скічти* → *скік*: *Зірк*, Свиня лежить в баюрі <...> (с. 308); Щохвилини розбігались Та й рогами мене *бух!* (с. 266); Бурмило *Трах* його прилюдно в рило ! (с. 294); І на землю *хляп!* (с. 319); Аж мені так стало млісно, Що я *хап* його <...> (с. 327); Втім Бабая *штурк* Микита (с. 331); Втім Мурлика *скік!* <...> (с. 283). Звернемо увагу на останній дериват (*скік*): він утворений не тільки за участі морфологічної операції усікання, а й чергування голосних фонем о/і. Номінуючи конкретні дії, згадані утворення виступають потужним засобом експресивізації: дія в їхньому окресленні сприймається як більш динамічна, рвучка. Цей динамізм і рвучкість увиразнюється, серед іншого, на тлі звуконаслідувальних чи вигуківих слів, які в частині мікроконтекстів уживаються поряд із віддієслівними дериватами, пор., з одного боку: Аж тут раз *стук-стук* до брами <...> → (с. 271); <...> Лапою *шкряб-шкряб* <...> (с. 289); *Гу-гу-гу!* В дворі гуділо <...> (с. 292); *Гур!* Як жбурнуло на мене <...> (с. 309); Ух!, а з другого, – Втім Мурлика *скік!* Як вхопить Пана вїта за сам ніс! *Хруп* та й *хруп*, мов миш

велику <...> (с. 283). Виявлені випадки вживання в одному реченні двох аналітичних дієслів, наприклад: Лиш ми вийшли, – *гульк*, з укриття Як не скочить Лис Микита Та й *хахан* мою дочку! (с. 271), причому реду-плікація (*хахан*) слугує засобом інтенсифікації контексту, див. також: З Индиком *геген* униз! (с. 297), А Бурмило *трух-трух-трух!* (с. 277).

Помічені серед аналізованих форм і такі, які можна вважати результатами гендіадісеу – оказіонального різновиду словоскладання, коли компоненти складного слова рифмуються: <...> І *шасть-прасть!* – в сильце спіймавсь (с. 282); Лиш *луп-цуп!* Та *трах-тарах!* (с. 277).

3. Посилюють експресію викладу віддієслівні нульсуфіксальні іменники, які об'єднує, за всього їх семантичного розмаїття, морфологічна операція усікання дієслівного суфікса, зокрема: *розказати* → *рôзказ* (*Розказ* твій – то голос з неба <...> – с. 274), *махнути* → *мах* (Скочив Лис з одного *маху* <...> – с. 267), *наказати* → *наказ* (Так той злодій непослушний Зневажає *наказ* твій (с. 271) і *наказ* (Не приніс я жадну фрашку, Але царський вам *наказ* <...> – с. 279), *нюхнути* → *нюх* (І були б за *нюх* табаки Там на вічну ганьбу таки Вовка вбили барани <...> – с. 267), *ричати* → *рик* – із чергуванням ч//к (А Охрім, багач-музик, Пробудився, – що за *рик?* – с. 276), *поміслити* → *пôмисл* (<...> За мій *помисл* геніальний Перший раз мене позвав – с. 287), *кусати* → *кус* (Лишити не хотів мені ні *кус* – с. 330), *заглядити* → *заглядá* (Цар присяг тобі *загладу* <...> – с. 324), *потопити* → *потôпа* (Вхопила мене *потопá* <...> – с. 309), *боятися* → *бій* (Хоть то я не маю *бою* Перед військами його <...> – с. 326); *показати* → *показ*, супроти нормативного *пôказ* (Маєш ти *показ* сей віщий? – с. 312). До цього різновиду залучаємо й відприкметникові похідні *дикий* → *дич*, *поганій* → *пôгань* (А та *дич* б'є по зубах – с. 331; Ну, та й *погань*, боже крий! – с. 342). Їхню морфологічну структуру маркує чергуванням к//ч, н//н' у фіналі основи як результат взаємодії з відповідним типом нульового суфікса [2, 40].

4. Актуальним у розглядуваному плані є і преакцентний [15, 95] іменниковий суфікс *-ств-* із значеннями узагальненості, збірності та роду занять. У тексті «Лиса Микити» наявні похідні, утворені за його участю від різних основ: іменникових (*злôдій* → *злôдійство*, *дитина* → *дитинство*, *цар* → *цáрство*, *паламар* → *паламарство*, *зlidáр* – *зlidáрство*, *жінка* → *жінôцтво*, *майстер* → *майстёрство*, *раб* → *рабство*), прикметникових (*лакомий* → *лакôмство*, *віроломний* → *віроломство*), дієслівних (*убити* → *убійство*, *свідчити* → *свідôцтво*), до того ж нерідко в межах одного речення: Бо чи ж то не для *злôдійства*, Кроволиття і *убійства* Він у тую шпарку вліз? (с. 293); Від *дитинства* сам з собою Я привчився до розбою <...> (с. 296); Для мерзкого *паламарства* Зрікся

б ти і неба, й *царства* (с. 338); Закінчить твоє *злидарство*, запросить на *паламарство* (с. 337); Ласка панська, вплив *жіноцтва* вищі понад всі *свідоцтва* (с. 338) В них *майстерства* мого шпиль (с. 321); Хоч сам винен за *лакомство*, а на мене *віроломство*, Злобу й зраду наклепав (с. 290); Малпа тим часом розводить <...> про *рабство* жінок в сім'ї (с. 341). Останній дериват, як бачимо, І. Франко вжив із відхиленням від норми очевидно, задля дотримання ритми. Однак складно не погодитися, що це відхилення експресивно значуще.

Щодо морфологічних характеристик зазначених дериватів, то вони не у всіх випадках збігаються. Так, субстантиви *дитинство*, *царство*, *паламарство*, *злидарство* постали без морфологічного супроводу; *злодійство*, *майстерство*, *лакомство* потребували переміщення наголосу в межах твірної основи; дериват *жіноцтво*, опріч того, – ще й чергування *o//o* та *k//ч* (звук [ч] під впливом суфіксального [с] зазнав асиміляції, звідси [ц]), а *свідоцтво* – лише альтернативі *o//o*; до процесу творення іменника *віроломство* долучилася морфологічна операція усікання суфікса *-н-* в основі слова-мотиватора.

5. Як згадувано, І. Франко, змальовуючи світ звірів, мав на увазі світ людський, точніше тогочасне галицьке суспільство (топонім Львів передусім на нього вказує). А в суспільстві людина мусить мати і якусь професію, і певний статус, також вдачу, що вирізняє її з-поміж інших. Тож зрозуміло, чому у Франковій казці-поемі не бракує слів на позначення осіб за професією, соціальним становищем, родинними зв'язками, рисами характеру тощо (*цар*, *цариця*, *дворак*, *дяк*, *паламар*, *стрик*, *тато*, *жінка*, *канонік*, *секретар*, *бреха*, *весельчак*, *Микитиха*, *грішник*, *лікарка*, *знахарка*, *емансипатка* тощо). Як бачимо, є серед них одиниці похідні й непохідні. Відомо, що у ролі експресивних непохідні лексеми можливі тільки за переносного їх уживання (якщо не є носіями інгерентної експресивності [21, 8]) – тло цієї казки-саатири, власне, його й забезпечує. Щодо експресивних характеристик похідних, то вони увиразнюються ще й випадку їхньої оказіональності, наприклад, *гвардія* → *гвардиста* (приєднанню суфікса тут передують морфологічна операція усікання основи слова-мотиватора), *влада* → *владця* супроти усталених *гвардієць*, *владар*: <...>Зайць – *гвардиста* народовий <...> (с. 316), Другий раз се цар, наш *владця*, Через свого *післанця* На свій суд ось кличе вас (с. 279). Оказіональність може бути спричинена «нелогічним», за В. Чабаненком, зіткненням [20, 22] відмінних семантико-стилістичних відтінків дериваційних морфем (пор. *правити* → *правитель* і *урвати* → *урвитель*): поєднання старослов'янського з походження книжного суфікса *-тель*, до того

ж непродуктивного, з основою дієслова *урвати*, в принципі, негативного емоційно-оцінного змісту, посилює виразність і деривата, і контексту: «Що? – кричав звірів *правитель*. – Чи знов сміє той *урвитель* Насміхатись з моїх слів» (с. 284). Поряд із цим трапляються в поемі фрагменти, де навіть стилістично нейтральні похідні зазначеного різновиду, але в ряду однорідних посилюють загальну експресивність тексту: Чи ти *вчитель*, чи *фаховець*, чи *урядник*, *промисловець*, чи *поет*, чи *ремісник*, Будь ти здібний, пильний дуже, – Без протекції, мій друже, За весь труд свій маєш пшик (с. 338); Я стаю й бороться хочу, Та на смерть, не на життє, Щоб ствердить, що ти *поганець*, І *брехун*, і *ошуканець* Топчеш все, що є святе (с. 346); Півень сей – страшений *грішник*, *Многोजенець* і *насмішник*, І *безбожник* (с. 334). З погляду морфемної будови слова *фаховець*, *промисловець*, *поганець*, *ошуканець*, *многोजенець* містять той самий суфікс *-ець* у значенні ‘особа за родом діяльності чи якоюсь іншою ознакою’, проте утворені вони за різними словотвірними моделями: «прикметник + *-ець* → іменник» (*фаховець*, *промисловець*, *поганець*), «дієслово + *-ець* → іменник» (*ошуканець*), «основ 1 + основа 2 + суфікс *-ець* → іменник» (*многोजенець*). Іменники *урядник* і *ремісник* – одноmodellні: «основа іменника + суфікс *-ник* → іменник».

6. Похідні дієслова теж володіють експресивними можливостями, особливо якщо це індивідуально-авторські новотвори. В аналізованому тексті виявлено такі їх різновиди:

а) відіменникові вербативи, утворені суфіксальним способом: *шлюб* → *шлюбувати*, *підвечірок* → *підвечіркувати*: Вже пора *підвечіркувати* (с. 325); Та в предсмертну годину *Шлюбував*: коли не згину За гріхи покуту збути (с. 305);

б) відіменникові вербативи, утворені префіксально-суфіксальним способом: *стовп* → *остовпіти*, *цап* → *оцапіти*, *шваб* → *ошвабити*, *бубон* → *вибубнити*: Всі присутні *остовпіли* (с. 304); Та мій Вовк мов *оцапів!* (с. 288); Як би тут його *ошвабить* (с. 333) Щоб вони всьому народу *Вибубнили* царський суд (с. 305);

в) відіменникові деривати, утворені префіксально-суфіксально-постфіксальним способом: *звір* → *визвіритися*, *побратим* → *спобратиматися*: *Визвірились* всі на мене <...> (с. 340); *Спобратимався* з Неситим: Він учитель мій у злім (с. 296)

г) відприкметникові вербативи, утворені префіксально-суфіксальним способом: *чулий* → *зчулити*, *добрий* → *подобріти*, *побожний* → *спобоженіти*: Лис Микита *зчулив* вуха (с. 273); *Подобріла* Малпа зараз, Від тих слів аж облизалась Зголоднів – то й *спобоженів* (с. 334).

Виразальна сила похідних слів підвищується, якщо в тексті їх уживано в одному ряду: От запхався я в *куточок* І стулився у *клубочок* (с. 298). Зазначене стосується також дієслівних похідних. У казці виявляємо градаційні ряди дієслів-синонімів, утворених за схемою одного словотвірного типу: Довго Вовк сидів і думав, Далі з жалю аж *зарюмав*, Як *завив*, як *заридав* (с. 307); Втім з відром у воду впала, – То *завила*, *застогнала*, аж піднеслися *бульки* (с. 350).

Звичайно, І. Франко скористався не тільки словотворчими засобами мовної експресії. Вони тут виступають у поєднанні з експресемами інших рівнів мови – лексико-семантичного, фразеологічного, морфологічного, синтаксичного, наприклад: Так-то нас судив Бурмило! Гірко се мене вшпилило! Я присяг на царський хвіст: Як його дістану в руки, То за всі ті подлі штуки Він тяженько відповість. У цій строфі поряд із меліоративом *тяженько* засвідчені: окличні речення з інверсією, фразеологізм, просторічна лексика. Такі контексти допомагають читачеві утвердитися в думці, що всяка пестливість, що йде від Микити, удавана, пов'язана з діаметрально протилежними емоціями: насправді ж хитрий лис кепкує зі своїх супротивників, насміхається з них, зневажає їх. Це особливо увиразнюють експресивні контрасти [21, 14], де авторові вдалося зіткнути в межах одного висловлення:

а) іронічно підсолоджену пестливість чи пестливо-зменшувальність із простакуватого-просторічною грубістю або навіть вульгарністю: Ліг та стогне так *тяженько*, Мовби з нього *перли дух* (с. 277); До *крихітки* все *зіжрав* (с. 296);

б) позитивну емоційну тональність, підсилену пестливістю, з негативною тональністю: З *величезним* в лапах буком – Я ж малий, *слабенький* звір (с. 280); Як побачив цар *ясенний*, що Медвідь такий *нужденний*, То аж руки заламав (с. 278);

в) урочистість, піднесеність із буденністю, просторікуватістю: У душі *пророцькі речі*, а кругом *лоби овечі*, Сіно, жвачка, теплий хлів! (311)

Окреме слово у Франка теж часом постає ареною експресивного контрасту – це коли поєднані словотвірчі морфеми протилежні за своїми семантико-стилістичними характеристиками: Міцько, *бестійка* завзята (с. 325); А круг неї діточки, Та такі вам обридливі! Чортенята всі правдиві, Що аж страшно, *бідочки* (с. 340).

Висновки. Отже, поема-казка Івана Франка – твір, сповнений мовної експресії. Чималу роль у її витворенні відіграють морфолого-словотвірчі засоби. Автор потужно використовує можливості більшості словотвірних типів, здатних продукувати одиниці, спрямовані на передачу його емоцій і оцінок, на активізацію уваги читачів, пробудження

у них тих чи тих почуттів і ставлень, тобто всього того, що інтенсифікує виразність створеного ним тексту. До процесів цього продукування активно долучаються морфологічні операції чергування фонем і наголосу, усікання й нарощення дериваційних морфем у разі виникнення відповідних морфологічних умов. Вони уможливають постання похідних від тих основ, літературнонормативних і діалектних, морфологічна структура яких перешкоджає вільному поєднанню з афіксами певних морфологічних типів.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Франко І.І. Твори в 2-х томах. Т. 1. – К. : Дніпро, 1981. – 533 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли ; [вступит. ст. Р. А. Будагова]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1961. – 395 с.
2. Білоусенко П. До питання про витоки нульсуфіксальної деривації іменника (суфікс -ja) / Петро Білоусенко // Рідне слово в етнокультурному вимірі : зб. наук. праць [Текст] / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич : Посвіт, 2015. – С. 34 – 42.
3. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика : проблеми семантики і функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. І. Бойко. – К., 2006. – 36 с.
4. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) [Текст] / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
5. Закревська Я. Мовні засоби відтворення національного колориту в казках І. Франка / Я. В. Закревська // Дослідження творчості Івана Франка. – К. : Вид-тво Академії наук Української РСР, 1959. – 106 с.
6. Ільницький М. Два варіанти лисячої одисеї («Райнеке-Лис» Йоганна Вольфганга Гете і «Лис Микита» Івана Франка) / Микола Ільницький // Українське літературознавство. – 2016. – Випуск 80. – С. 147–158.
7. Каспрук А. Українська поема кінця ХІХ–початку ХХ століття. Поеми на сюжети з фольклору 1 [Електронний варіант] / А. А. Каспрук. – Режим пошуку : <https://arsenkaspruk.wordpress.com/2014/05/19/arsen-kaspruk-ukrainська-поема-кінця-11/>.
8. Клобуков Е. С. Аналитические глаголы в русском языке / Е. С. Клобуков // Жизнь языка. Сб. статей к 80-летию Михаила Викторовича Панова. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – С. 77–87.
9. Сабат Г. Казки Івана Франка : особливості поетики. «Коли ще звірі говорили» [Текст] : монографія / Галина Сабат ; [наук. ред., авт. післям. М. Шалата, відп. за вип. С. Пшеничний]. – Дрогобич : Коло, 2006. – 364 с.
10. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2011. – 844 с.
11. Скіра Г. Роль терміна в оповіді казки. Термін Франкових казок як перекладознавча проблема / Галина Скіра // Проблеми мовознавства. – С. 338–345. –

Режим пошуку : nstituts.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t02/35Halyna_Skira.pdf.

12. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – М. : Просвещение, 1975. – 273 с.

13. Тихолоз Н. Крутіґська одісея «рудого кардинала» : «Лис Микита» Івана Франка : текст, підтекст, інтертекст, контекст / Н. Тихолоз // Дивослово. – 2005. – № 2. – С. 58–63.

14. Телия В. Н. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и ее прагматическая ориентация / В. Н. Телия // Человеческий фактор в языке : Языковые механизмы экспрессивности / Отв. ред. В. Н. Телия. М., – 1991. – С. 5–35.

15. Федурко М. Морфологія відмінникового словотворення / Марія Федурко. – Київ-Дрогобич : Вимір, 2003. – 271 с.

16. Федурко М. Лексичні засоби експресивізації українського мовлення (за поемою Івана Франка «Лис Микита») / Марія Федурко // Діалектна мова : сучасний стан і перспективи дослідження : Програма, матеріали та тези доповідей всеукраїнських наукових читань, присвячених пам'яті діалектолога Валентини Прокопенко / Відп. за випуск Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 66–67.

17. Федурко М. Синтаксичні експресеми в тексті поеми Івана Франка «Лис Микита» / Марія Федурко // Актуальні проблеми синтаксису : сучасний стан і перспективи дослідження : матеріали Міжнар. наук. читань, присвячених пам'яті доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри української мови ЧНУ Ніни Василівни Гуйванюк (Чернівці, 14 листопада 2014 року) : програма, матеріали й тези доповідей / відп. за вип. : О. В. Кульбаська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 302–303.

18. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Редакційна колегія : Є. П. Кирилюк (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наукова думка, 1976. – Т.4. – 471 с.

19. Франко Т. Лис Микита (критичний розбір поеми) / Тарас Франко. – Львів, 1937. – 100 с.

20. Харитоновна И. В. Системное исследование языка : философско-методологический аспект : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филос. наук : спец. 09.00.08 «Философия науки и техники» / И. В. Харитоновна. – М., 2004. – 32 с.

21. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : Монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

22. Franko I. Fox Mykyta. English version by Bohdan Melnyk / I. Franko. – Toronto, 2001.

REFERENCES

1. Bally Sh. Frantsuzskaia stilystyka / Sh. Bally ; [vstupyt. st. R. A. Budahova]. – М. : Yzdatelstvo ynostrannoi lyteratury, 1961. – 395 s.

2. Bilousenko P. Do pytannia pro vytoky nulsufiksainoi deryvatsii imennyka (sufiks -ja) / Petro Bilousenko // Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri : zb. nauk. ISSN 2411-4758

prats [Tekst] / Drohobyt'skyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka. – Drohobych : Posvit, 2015. – S. 34 – 42.

3. Boiko N.I. Ukrainska ekspresyivna leksyka : problemy semantyky i funktsionuvannia : avtoref. dys. na здobuttia nauk. stup. d-ra filoloh. nauk : spets. 10.02.01 «Ukrainska mova» / N. I. Boiko. – K., 2006. – 36 s.

4. Iermolenko S.Ia. Narysy z ukrainskoi slovesnosti (stylistyka ta kultura movy) [Tekst] / S. Ya. Yermolenko. – K. : Dovira, 1999. – 431 s.

5. Zakrevska Ya. Movni zasoby vidtvorennia natsionalnoho kolorytu v kazkakh I. Franka / Ya. V. Zakrevska // Doslidzhennia tvorchosti Ivana Franka. – K. : Vyd-tvo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR, 1959. – 106 s.

6. Ilnytskyi M. Dva varianty lysiachoi odissei («Raineke-Lys» Yohanna Volkfanga Gete i «Lys Mykyta» Ivana Franka) / Mykola Ilnytskyi // Ukrainske literaturoznavstvo. – 2016. – Vypusk 80. – S. 147–158.

7. Kaspruk A. Ukrainka poema kintsia KhKh-pochatku KhKh stolittia. Poemy na suzhety z folkloru 1 [Elektronnyi variant] / A. A. Kaspruk. – Rezhym poshuku : <https://arsenkaspruk.wordpress.com/2014/05/19/arsen-kaspruk-ukrainska-poema-kintsia-11/>.

8. Klobukov E. S. Analytycheskye hlaholy v russkom yazyke / E. S. Klobukov // Zhyzn yazyka. Sb. statei k 80-letiu Mykhayla Vyktorovycha Panova. – M. : Yazyky slavianskoi kultury, 2001. – S. 77–87.

9. Sabat H. Kazky Ivana Franka : osoblyvosti poetyky. «Koly shche zviri hovoryly» [Tekst] : monohrafiia / Halyna Sabat ; [nauk. red., avt. pisliam. M. Shalata, vidp. za vyp. Ye. Pshenychnyi]. – Drohobych : Kolo, 2006. – 364 s.

10. Selivanova O. O. Linhvistychna entsyklopediia / O. O. Selivanova. – Poltava : Dovkillia-K, 2011. – 844 s.

11. Skira H. Rol termina v opovidi kazky. Termin Frankovykh kazok yak perekladoznavcha problema / Halyna Skira // Problemy movoznavstva. – S. 338–345. – Rezhym poshuku : nstitutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t02/35Halyna_Skira.pdf.

12. Stepanov Yu. S. Osnovy obshcheho yazykoznavstva / Yu. C. Stepanov. – M. : Prosveshchentye, 1975. – 273 s.

13. Tykholoz N. Krutiiska odisseia «rudoho kardynala» : «Lys Mykyta» Ivana Franka : tekst, pidtekst, intertekst, kontekst / N. Tykholoz // Dyvoslovo. – 2005. – № 2. – S. 58–63.

14. Telyia V. N. Ekspresyivnost kak proiavlenie subiektivnoho faktora v iazyke y ieu prahmatycheskaia oryentatsiia / V. N. Telyia // Chelovecheskyi faktor v iazyke : Yazykovye mekhanizmy ikspresyivnosti / Otv. red. V. N. Telyia. M., 1991. – S. 5–35.

15. Fedurko M. Morfonolohiia vidimennykovoho slovotvorennia / Mariia Fedurko. – Kyiv-Drohobych : Vymir, 2003. – 271 s.

16. Fedurko M. Leksychni zasoby ekspresyivizatsii ukrainskoho movlennia (za poemoiu Ivana Franka «Lys Mykyta») / Mariia Fedurko // Dialektna mova : suchasnyi stan i perspektyvy doslidzhennia : Prohrama, materialy ta tezy dopovidei vseukrainskykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiaty dialektoloha Valentyny

Prokopenko / Vidp. za vypusk N. V. Huivaniuk. – Chernivtsi : Chernivetskyi nats. un-t, 2011. – S. 66–67.

17. Fedurko M. Syntaksychni ekspresyemy v teksti poemy Ivana Franka «Lys Mykyta»/ Mariia Fedurko // Aktualni problemy syntaksysu : suchasnyi stan i perspektyvy doslidzhennia : materialy Mizhnar. nauk. chytan, prysviachenykh pamiati doktora filolohichnykh nauk, profesora, zaviduvacha kafedry ukrainskoi movy ChNU Niny Vasylivny Huivaniuk (Chernivtsi, 14 lystopada 2014 roku) : prohrama, materialy y tezy dopovidei / vidp. za vyp. : O. V. Kulbabska. – Chernivtsi : Chernivetskyi nats. un-t, 2011. – S. 302–303.

18. Franko I. Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh / Ivan Franko; Redaktsiina kolehiia : Ye. P. Kyryliuk (holova) ta in. ; Akademiia nauk Ukrainkoi RSR, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka. – K. : Naukova dumka, 1976. – T.4. – 471 s.

19. Franko T. Lys Mykyta (krytychnyi rozbir poemy) / Taras Franko. – Lviv, 1937. – 100 s.

20. Kharytonova Y. V. Systemnoe issledovanye yazyka : fylosofsko-metodolohychesky aspekt : avtoref. dys. na soisk. uchen. step. d-ra fylos. nauk : spets. 09.00.08 «Fylosofyia nauky y tekhnky» / Y. V. Kharytonova. – M., 2004. – 32 s.

21. Chabanenko V. A. Stylistyka ekspresyvykh zasobiv ukrainskoi movy : Monohrafiia / V. A. Chabanenko. – Zaporizhzhia : ZDU, 2002. – 351 s.

22. Franko I. Fox Mykyta. English version by Bohdan Melnyk / I. Franko. – Toronto, 2001.